

FICSOR KRISZTINA*

A „zöld büntetőjog” jogelméleti aspektusai

Theoretical Aspects of “Green Criminal Law”

ABSZTRAKT

Napjaink jogelméleti vizsgálódásainak egy hangsúlyos iránya az úgynevezett „zöld büntetőjog” által felvetett problémák feltárása. A súlyos környezeti katasztrófák, a klímaváltozás káros hatásai a büntetőjog kialakult rendszerének, fogalmi sajátosságainak átgondolását is maguk után vonják. Az Európai Unió környezeti büntetőjog fejlesztésére irányuló törekvései ellenére felmerül a kérdés, hogy a büntetőjognak környezetvédelmi funkciót is tulajdoníthatunk-e, alkalmas-e a büntetőjog a környezet védelmére. A környezeti büntetőjog európai és tagállami szintű szabályozásában az utóbbi időben ugyanis hatékonysági problémák merültek fel. Az Európai Unió új irányelvét azért kellett létrehozni, mert a korábbi nem bizonyult eredményesnek a környezetvédelmi célok elérésében. Fontos ezért azon elméleti alapokhoz visszanyúlni, amelyek koherens magyarázatot adhatnak a környezeti büntetőjog és általában a környezetjogi szabályozások eredménytelenségére, és megtalálhatják azon igazolási keretet, amely megalapozza az e normáknak való engedelmisségi kötelezettséget.

Kulcsszavak: zöld büntetőjog, engedelmisségi kötelezettség, jogelmélet, antropocentrizmus, ökoigazságosság

ABSTRACT

A major issue of legal theory today is to explore the problems raised by the so-called “green criminal law” or “green criminology.” Serious environmental disasters and the harmful effects of climate change also imply a rethinking of the established system and conceptual features of criminal law. Despite the European Union’s efforts to develop environmental criminal law, the question arises as to whether criminal law can be seen as having an environmental function, and whether criminal law is suitable for protecting the environment. Recently there have been problems of effectiveness in the regulation of environmental criminal law at European and national level, and a new EU directive had to be adopted because the previous one had proved ineffective in achieving environmental objectives. It is therefore important to go deep inside the theoretical foundations that can provide a coherent explanation for the ineffectiveness of environmental criminal law and environmental regulation in general, and to find a justificatory framework that can justify the obligation to comply with these norms.

Keywords: green criminology, obligation to law, legal theory, anthropocentrism, ecojustice

* Dr. Ficsor Krisztina, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék. E-mail: ficsor.krisztina@law.unideb.hu. ORCID: 0009-0009-6583-7307.

A tanulmány két nagy terület problémáit kapcsolja össze jogelméleti perspektívából: a környezetjog és a büntetőjog összefonódásának problémáit érinti. A napjaink valóságát meghatározó környezeti katasztrófák, a klímaváltozás hatásai és az ezek következményeként felmerülő kérdések nemcsak a természettudományok művelőit mozgósítják, hanem a jogtudomány képviselőit is. A környezet védelme nem pusztán természettudományos kérdés, hanem azt is meg kell válaszolni, hogy a jog milyen formában képes hozzájárulni a környezeti katasztrófák megelőzéséhez vagy kezeléséhez. A környezeti károk az emberi cselekvés eredményei, ezért az emberi magatartásokat szabályozó jognak elsődleges szerepe lehet abban, hogy a környezetet védelmezze az azt romboló emberi hatásoktól.

A büntetőjog szerepe egyre hangsúlyosabbá válik a környezetvédelmi célok elérésében. Ez megmutatkozik a hazai büntetőjognak a környezet védelmét szolgáló tényállásokkal való kibővítésében, illetve az Európai Unió jogalkotási törekvéseiben is.¹ A környezeti büntetőjog tagállamokra nézve kötelező normáit a 2008/99/EK irányelv² tartalmazta, amely rögzítette, hogy *„a jogszabályok betartását a büntetőjogi szankciók kiszabhatóságával lehet és kell fokozni, amelyek a társadalomnak a közigazgatási szankciókhoz vagy a polgárjogi kártérítéshez képest eltérő minőségű rosszallását fejezik ki”*. Az irányelv megfogalmazásakor figyelembe vették, hogy a korábban érvényes szankciórendszer nem volt képes a kívánt hatásokat kifejteni, az engedelmisségi kötelezettséget kiváltani.³ Ennek érdekében meghatározta a környezeti büntetőjog legfontosabb alapfogalmait és elveit, valamint az egyes tényállásokat, amelyek keretet adtak a tagállamok számára büntető törvényeik szigorításához a környezetet támadó bűncselekmények körében.

A közelmúltban az Európai Bizottság értékelte a 2008-as irányelv társadalmi és jogi hatásait, és megállapította, hogy az nem volt elég hatékony a kitűzött környezetvédelmi célok elérésében. Ezért egy új irányelv megalkotására tett javaslatot. Ennek eredményeként jött létre a 2024/1203 irányelv,⁴ amely megállapítja: *„a 2008/99/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv keretében és az uniós környezetvédelmi ágazati jogszabályok keretében meglévő, szankciókra vonatkozó szabályok nem bizonyultak elegendőnek a környezet védelmére vonatkozó uniós jognak való megfelelés megvalósításához. Az ilyen megfelelést olyan hatékony, arányos és visszatartó erejű büntetőjogi szankciók rendelkezésre állásával kell megerősíteni, amelyek megfelelnek a bűncselekmények súlyosságának, és jobban kifejezik a társadalmi elutasítást, mint a közigazgatási szankciók alkalmazása.”*⁵ Az új irányelv előírja, hogy a tagállamoknak köteleességük szigorítani a környezeti bűncselekmények szankcióit, és újabb tényállásokat kell beépíteniük büntetőjogukba, amelyek megszövegezését is pontosítani szükséges az egyértelmű és kiszámítható szabályozás érdekében.⁶

¹ https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401203 (2024. 05. 15.).

² Az Európai Parlament és a Tanács 2008/99/EK irányelve (2008. november 19.) a környezet büntetőjog általi védelméről. HL L 328., 2008.12.6., 28–37.

³ Preambulum (3) bek.

⁴ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2024/1203 irányelve (2024. április 11.) a környezet büntetőjog általi védelméről, valamint a 2008/99/EK és a 2009/123/EK irányelv felváltásáról. HL L, 2024/1203, 2024.4.30., 1–28.

⁵ Preambulum (4) bek.

⁶ Preambulum (5)–(6) bek.

Tanúi lehetünk tehát egy aggasztó jelenségnek: az egyre szigorodó büntetőjogi eszközök sem bizonyulnak kellően hatékonynak a környezetet, természetet érintő súlyos cselekmények elrettentésére, a jognak való engedelmesség elérésére. Amikor a hatékonyság fogalmát használom, a *Fodor László* elemzésében kifejtettekre utalok, aki már egy 2005-ben megjelent tanulmányában hangsúlyozta, hogy a környezetjogi szabályozás csekély hatékonyságú nemzeti és európai szinten is.⁷ A hatékonyság környezetjogi kontextusban rendkívül összetett szempontokat tartalmaz. Azt fejezi ki, hogy a környezetjogi szabályozás milyen mértékben képes a céljait ténylegesen megvalósítani, realizálja-e azt a következményt, amelyet a célkitűzéseiben megfogalmaz. Például sikerült-e a valóságban elérni a környezeti károk csökkentését, a klímaváltozás lassítását, a viselkedésnek olyan befolyásolását, amely következtében az emberek kevesebb környezeti kárt okoznak, stb.⁸

A büntetőjog *ultima ratio* jellegű normarendszer, amelyet a legvégső esetben igazolt alkalmazni, akkor, ha enyhébb eszközökkel a társadalmi problémát már nem lehet kezelni. Az elv elsősorban a jogalkotót „szólítja meg”, és azt a követelményt fogalmazza meg, hogy kizárólag azon esetekben kriminalizáljon egy cselekményt, amelyekben az feltétlenül szükséges a társadalom védelme érdekében.⁹ A környezetvédelem területén – *Julesz Máté* egy korábban publikált álláspontja szerint – elsősorban a közigazgatási jog alkalmas e hatások elérésére, a szabálysértési és a büntetőjog csupán „mellékszereplőként” működhet közre a környezet jogi védelmében.¹⁰

E felfogás keretében a környezet védelmét elsősorban a közigazgatási jogi normarendszer képes ellátni, amelynek oka, hogy a büntetőjogi büntetések rendszere kevésbé alkalmas arra, hogy az állampolgárokat környezettudatos életmódra sarkallja. Erre sokkal alkalmasabb eszköz a közigazgatási szankciók (bírságok, különböző korlátozások) rendszere, amely a büntetőjog által meghatározott absztrakt elvárásokat konkrétabb, ezáltal emberközelibb formában fogalmazza meg. A közigazgatási jog ezáltal eredményesebben képes a társadalom környezeti igényei és az állam, illetve az önkormányzat környezeti igényei közötti „közvetítésre”.¹¹

Egy másik megközelítés szerint a büntetőjog alkalmas lehet az elrettentésre vagy a megelőzésre a büntetés kilátásba helyezésével, de nem képes megoldani azon társadalmi, szociális problémákat, amelyek a környezeti bűncselekmények háttérében meghúzódnak (szegénység, éhezés stb.). A környezetvédelem tehát rendkívül összetett társadalmi probléma, amelynek a büntetőjog pusztán egy részét vállalhatja fel.¹² A legsúlyosabb környezeti károk okozása tartozhat a büntetőjog hatálya alá.

⁷ FODOR László: A hatékonyság kérdése és a végrehajtási deficit jelensége a környezetvédelmi szabályozásban. In: Fodor László (szerk.): *A környezetvédelmi szabályozás elmélete és gyakorlata. A környezetvédelmi jog és igazgatás hatékonyságának aktuális kérdései*. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005, 19. [FODOR (2005)].

⁸ FODOR (2005): i. m., 19.

⁹ Balogh Ágnes–Tóth Mihály (szerk.): *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Osiris, 2015, 38.

¹⁰ JULESZ Máté: A környezetvédelem közigazgatási jogi determináltsága. *Magyar Jog*, 2010/10, 594.

¹¹ JULESZ: i. m., 593–594.

¹² VÁRHEGYI Éva: A környezeti büntetőjog bírósági gyakorlata különös tekintettel a természetkárosítás büntette elemzésének tapasztalatai alapján. „A bírósági szervezetrendszer jogalkalmazásának javítása az ítélkezési

Mindezekből következik a kérdés, hogy milyen eszközök állhatnak még rendelkezésre a jogon belül, ha az emberi cselekvést a legszigorúbb tilalmakkal és szankciókkal szabályozó tényállások sem érik el a kívánt hatást? Az eredménytelenség okainak vizsgálata megkerülhetetlen feladata a jogtudománynak, amely nem nélkülözheti a jog mögöttes morálfilozófiai összefüggéseinek feltárását, továbbá társadalmi, gazdasági, pszichológiai összefüggések elemzését. Jelen tanulmány elsősorban az elméleti összefüggések feltérképezésére vállalkozik (a dogmatikai kérdések tárgyalását mellőzve), azon morálfilozófiai alapok megértésére törekszik, amelyek a (büntető)jognak való engedelmisségi kötelezettség igazolási kérdéseit érintik. Egy merőben új megközelítés figyelembevételét célozza meg: azon lehetőségeket tárgyalja, amelyek a környezetvédelmi szabályok hatékonyabb érvényesülésének, az engedelmisség kiváltásának a morális elveken túli garanciáit kutatják.

A jognak való engedelmisségi kötelezettség magyarázatának könyvtárnyi irodalma van. A természetjogi, jogpozitivist, jogszociológiai és más elemzések versengő értelmezését adják a kötelezettség fogalmának. Tanulmányomban először az engedelmisségi kötelezettség (normativitás) „hagyományos” magyarázatainak vázlatát fejtem ki. A második részben a természethez való emberi kapcsolódás helyét keresem a hagyományos magyarázatok között, és azt vizsgálom, hogy beilleszthető-e a jog a hagyományos magyarázatokba, vagy ezeken kívül helyezkedik el. A harmadik részben a zöld büntetőjog olyan fogalmi kereteit tárgyalom, amelyek magának a büntetőjognak és az annak való engedelmisségi kötelezettségnek a kortárs jogelméletben egy viszonylag újszerű igazolását nyújtják.

1. A jognak való engedelmisségi kötelezettség jogelméleti megközelítései

1.1. Empirikus megközelítés:

a félelem és az érdekek mint az engedelmisség magyarázata

Az engedelmisségi kötelezettség magyarázatai közül az egyik legmarkánsabb elmélettel John Austin 19. századi angol jogfilozófus tűnt ki. Az angol analitikai iskola képviselőjeként határozta meg a jogtudomány alapvető feladatát: a pozitív jog fogalmának vizsgálatát, annak elhatárolását minden olyan egyéb normarendszertől, amelyre a hétköznapi nyelvben a „jog” vagy a „törvény” kifejezést használjuk.¹³ Az engedelmisség fogalmát empirikus módszerrel közelítette meg, az engedelmisséget álláspontja szerint úgy lehet megragadni, ha a valóságban zajló tényleges emberi magatartásokat vagy az emberek valószínűsíthető cselekvéseit vizsgáljuk.¹⁴

Austin szerint a jog egy politikai fölérendelt által tételezett parancsok összessége.¹⁵ A pozitív jognak meghatározó fogalmi sajátossága, hogy megértése elválaszt-

tevékenység hatékonyságának fokozása érdekében című pályázat keretében készült tanulmány. 2013, 5. https://birosag.hu/sites/default/files/2022-05/itelkezesi_gyakorlat_tanulmany.pdf (2024. 05. 15.).

¹³ AUSTIN, John: *The Province of Jurisprudence Determined*. In: Rumble, Wilfrid E. (szerk.): *Cambridge Texts in the History of Political Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. 18. (DOI: 10.1017/CBO9780511521546).

¹⁴ BERTEA, Stefano: *A Theory of Legal Obligation*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019, 47.

¹⁵ AUSTIN: i. m., 19.

hatatlan a parancs, a kötelezettség, a szankció és a szuverén fogalmaitól. Álláspontja szerint a jog természeténél fogva parancsként nyilvánul meg, a parancs egy formája. A parancs valakinek az akaratnyilvánítása, kívánsága arra vonatkozóan, hogy más valamit tegyen, vagy ne tegyen. Parancsként kizárólag akkor funkcionál egy norma, ha az engedelmesség elmulasztása esetén valamilyen hátrányt helyez kilátásba az engedelmséget megtagadó részére. A hátrány kilátásba helyezése a szankció, büntetés formájában jelenik meg.¹⁶

Az engedelmségi kötelezettség összekapcsolódik a parancs és a szankció fogalmával. Ha már egy minimális esély jelentkezik a hátrány bekövetkezésére, parancsról és kötelezettségről beszélünk. És minél nagyobb hátrány elszenvedésére van esély a parancs szerint, annál hatékonyabban érvényesül a parancs, annál erősebb kötelezettség keletkezik.¹⁷

Austin magyarázatában jognak továbbá azon parancsokat nevezhetjük, amelyek egy meghatározott politikai fölérendelttől, a szuveréntől származnak. Fölérendeltnek lenni a fájdalom, hátrány okozására való képességet jelenti, illetve azt, hogy a fölérendelt rendelkezik azzal a hatalommal, erővel, amellyel másokat akaratuk ellenére képes kényszeríteni az előírt cselekvés végrehajtására.¹⁸ A politikai fölérendeltet az különbözteti meg más fölérendelttől, hogy egy politikai közösség tagjai szokásosan engedelmeskednek neki, míg ő más fölérendeltnek szokásosan nem engedelmeskedik.¹⁹

Austin elméletében tehát a jognak való engedelmségi kötelezettség bizonyos tények tényleges fennállásán múlik, azon, hogy létezik-e olyan politikai fölérendelt, amely rendelkezik a megfelelő hatalommal, erővel, hogy képes legyen a parancsainak ellenszegülőkkel szemben hátrányt kilátásba helyezni (kényszer alkalmazni), és azon, hogy a hatalom alárendeltjei szokásszerűen engedelmeskednek-e a fölérendeltnek. A kötelezettség tehát ebben a kontextusban abban ragadható meg, hogy mi az, ami van, és nem abban, hogy mi az, aminek lennie kellene.

Úgy tűnhet, hogy Austin elmélete megfelelően magyarázza a büntetőjogi normák karakterisztikáját. A büntetőjogban nyilvánul meg leginkább a hatalom kényszerítő természete, a tényállásokban megfogalmazott tilalmazó parancsok és a legszigorúbb szankciók kilátásba helyezése engedetlenség esetére. A kötelezettség fogalmának austin magyarázata azonban számos kritika célpontjává vált a jogelméleti irodalomban, többek között *Herbert Hart A jog fogalma* című munkájában a jog útonálló elméletének nevezte.²⁰ Nehezen írhatjuk le ugyanis a kötelezettség fogalmával azt a szituációt, amelyben valaki azért tanúsít engedelmséget, mert fél a kilátásba helyezett hátrány elszenvedésétől. A kötelezettségnek ugyanis ahhoz van elsősorban köze, hogy mit helyes tenni, mi várható el igazoltan az előírások címzettjeitől, racionális és autonóm személyek cselekvéseit milyen elvek mentén igazolt korlátozni.

Az empirikus elméletek egy változata a jog gazdaságtani elemzése, amely a kötelezettség magyarázatát a költség-haszon elemzés szempontjai szerint végzi el.

¹⁶ AUSTIN: i. m., 21.

¹⁷ AUSTIN: i. m., 23.

¹⁸ AUSTIN: i. m., 30.

¹⁹ AUSTIN: i. m., 166.

²⁰ HART, Herbert L. A.: *A jog fogalma*. Budapest, Osiris, 1995, 30.

Az engedelmesség ebben a kontextusban is valószínűségyszámításon alapul, még-hozzá azon, hogy a jogi kötelezettségek teljesítése mennyi előre látható haszonnal, előnnyel és mennyi költséggel jár a cselekvő számára. Az engedelmesség mércéje ezen elméletek szerint az önérdék: az, aki engedelmeskedik, nem erkölcsi erényeket gyakorol, pusztán az engedelmességből származó előnyök és költségek mérlegetelése után arra jutott, hogy a jogi kötelezettség teljesítése összességében nagyobb haszonnal jár számára, mint hátránnyal.²¹ Az ilyen típusú hozzáállást az ún. *stratégiai cselekvők*²² képviselik, akik akkor tanúsítanak engedelmességet a jog iránt, ha az összhangban van az önérdékük által vezérelt indokokkal.

1.2. A kötelezettség normatív magyarázata

A kötelezettség normatív magyarázatai közül az interpretív elméleteket emelem ki, mert ezek relevánsak e tanulmány következtetései szempontjából. A jog fogalmi sajátosságainak interpretív magyarázatai abból indulnak ki, hogy a jogot argumentatív társadalmi gyakorlatként kell megragadni,²³ amelynek fogalmi sajátosságai a gyakorlat résztvevőinek cselekvéseiből és egymás közötti kommunikációból ismerhetők meg.²⁴ Ezek az elméletek a jogi gyakorlat résztvevőinek sajátos nézőpontját veszik fel, a gyakorlatra csatlakoznak, és a résztvevők cselekvései és kommunikációi mögöttes értelmét keresve tisztázzák a jog fogalmi természetét. Feltételezik, hogy a jog egyrészt társadalmi tényekből (a valóságban működő intézményes struktúrából, cselekvésekből, döntésekből, kommunikációkból), másrészt az e tényeknek koherens igazolást adó morális elvekből tevődik össze.²⁵ Utóbbiak azok az észszerűen igazolható morális, valamint politikai elvek, értékek és jogok, amelyek a jogi kötelezettségek igazolását adják, amelyek egy politikai közösség tagjait összefogják, és elsősorban az alkotmányok rögzítik őket.²⁶ Ezeket a politikai moralitás elveinek is nevezzük.

Ebben a kontextusban a jog fogalmi összefüggései (köztük az engedelmességi kötelezettség is) a két összetevő, a társadalmi tények és a mögöttes igazolási elvek együttes értelmezésével ragadhatók meg. A jogi gyakorlat fogalmi természete akkor tárul fel, ha az azt értelmező sajátos értéket tulajdonít a gyakorlatnak, feltételezi, hogy az intézményes gyakorlat meghatározott értékek szolgálatában áll, azokat mozdítja elő, a gyakorlatnak pedig ezen, általa meghatározott érték(ek) mentén ad értelmet.²⁷ A jogi kötelezettség magyarázata tehát arra épül, hogy mit helyes tenni, minek kellene lennie, nem pedig arra, hogy mi van, vagy mi valószínűsíthető a rendelkezésre

²¹ BERTEA: i. m., 4950.

²² BÓDIG Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc, Bíbor, 2004, 515. [Bódig (2004a)].

²³ DWORKIN, Ronald: *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2011, 402. (DOI: 10.2307/j.ctvjf9vkt).

²⁴ BÓDIG Mátyás: Az interpretívizmus-probléma. In: Bódig Mátyás–Gyórfi Tamás–Szabó Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004, 143. [Bódig (2004b)].

²⁵ BERTEA: i. m., 62.

²⁶ TÓTH Gábor Attila: Az áprilisi alkotmány pedigreje. In: Tóth Gábor Attila: *Életfogytig szabadláb. Alkotmányjogi károcolatok*. Budapest, Élet és Irodalom, 2011, 239.

²⁷ BÓDIG (2004b): i. m., 154.

álló tények leírása alapján. A jognak való engedelmisségi kötelezettség ebben az összefüggésben függ a jogi normák tartalmától, vagyis attól, hogy az, amit a jog elvár, morálisan igazolható-e észszerűen gondolkodó autonóm emberek számára.

Álláspontom szerint a jognak való engedelmisség magyarázata nem választható el azon morális elvektől, amelyek a jogot és annak tartalmát igazolják. Az engedelmisség magyarázata tehát igényli, hogy a jogrend teremtsen összefüggést a kötelezettség fogalma és annak racionális erkölcsi igazolása között. Racionálisan gondolkodni képes autonóm személyeket kötelezni ugyanis maga után vonja azt a követelményt, hogy a jogalkotó észszerűen igazolja az autonóm cselekvést korlátozó magatartási előírásait. Ezt az igazolást sem a kényszer szülte félelem, sem az önértékekre épülő magyarázat nem képes ellátni, ezek egyike sem képes olyan közös morális alapot teremteni, amelyet a közösség minden racionálisan gondolkodó tagja tiszteletben tarthat.

2. A környezeti büntetőjog és a környezetjogi normák „hatástalanságának” okai

A környezetjogi tudományos szakirodalomban létezik egy olyan álláspont, amely szerint a hazai és világszintű környezetjogi szabályozás megbukott,²⁸ mert a tapasztalatok szerint a jogi szabályozás nem képes a környezet hatékony védelmére. Mindezt bizonyítja a klímaváltozás megállíthatatlan folyamata, a környezeti katasztrófák bekövetkezése, a biodiverzitás csökkenése. Ezt jelzi az Európai Unió megállapítása is a korábbi környezeti büntetőjogi szabályozás hatástalanságáról, a még szigorúbb szabályozás szükségességéről. Fel kell tehát tárnunk azon mélyebb összefüggéseket, amelyek segítségével megvilágítható, hogy a büntetőjogban (és általánosságban) a környezet védelmére szolgáló tényállások miért nem képesek engedelmisséget elérni. Fokozza a problémát, hogy a környezetet szennyező magatartások rendkívül gyakran jogszerű cselekmények eredményei, tehát nem a jognak való engedetlenség eredményei.²⁹

Ahogy említettem, léteznek olyan elméletek, amelyek nem elégednek meg a jognak való engedelmisségi kötelezettség kényszeralapú vagy önértékalapú magyarázatával, hanem azzal érvelnek, hogy a jogi kötelezettség támasztása a jog címzettjei (a politikai közösség tagjai) között fennálló morális kapcsolatot feltételezi. Az engedelmisségi elvárás a jog részéről akkor igazolt, ha képes a közösség tagjai számára racionális és meggyőző erkölcsi igazolást „benyújtani” a követelés helyességéről.³⁰ A jog hátterében tehát léteznie kell egy koherens morális értékrendnek,³¹ amelyből levezethetők az emberek számára megfogalmazott jogi kötelezettségek.

²⁸ BÁNYAI Orsolya: The Foundation of an Upcoming Civilization Able to Reach its Fulfillment Within the Ecological Limits of the Earth: The Eternal Order. *World Futures*, 2019/5–6, 1–2. (DOI: 10.1080/02604027.2019.1591812).

²⁹ WHITE, Rob: *Environmental Harm. An Eco-Justice Perspective*. Policy Press, Bristol, 2013, 1. (DOI: 10.1332/policypress/9781447300403.001.0001).

³⁰ BÓDIG (2004a): i. m., 530–531.

³¹ A természetjogi elméletek közös jellemzője például, hogy feltételezik, léteznek univerzális, objektív morális elvek, amelyek minden ember részére azonos kötelezettségeket és jogokat határoznak meg, amelyeket az ember az értelmes gondolkodás segítségével megismerhet. BÓDIG Mátyás: Természetjog. In: Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004, 10.

A büntetőjogban ezt a felfogást például *Antony Duff* képviseli. Szerinte a büntetőjog elméletének feladata, hogy feltárja azon normatív elveket, értékeket, amelyek egy adott politikai közösség tagjai közötti morális kapcsolatokat megeremtik. A büntetőjog természete azon a kérdéson alapul, hogy milyen módon képes ezeket az értékeket érvényre juttatni, a legjobban szolgálni.³² Ahogyan fentebb rögzítettem, ez az értékrend általában az alkotmányokban nyer kifejezést. Ezek a megfontolások alapvetően az emberek egymással szembeni jogainak és kötelezettségeinek alapjairól szólnak.

Miért nem elég a környezetjogi normák vagy a környezeti büntetőjog esetében ennek a morális alapnak az elismerése? Magyarország Alaptörvényének XXII. cikke értelmében „(1) Magyarország elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez. (2) Aki a környezetben kárt okoz, köteles azt – törvényben meghatározottak szerint – helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni.” Az egészséges környezethez való jog elismerése alapvető morális érték a közösségben, más országok alkotmányai is tartalmazzák a környezet védelmének kötelezettségét, az egészséges környezethez való emberi jogot. Mindezek ellenére tudományos eredmények bizonyítják a világszerte jelentkező környezeti katasztrófák okait, a klímaváltozást és az általa okozott környezeti károkat.

Bányai Orsolya egyik tanulmányában kifejti azon okokat, amelyek véleménye szerint a környezetjogi szabályozás sikertelenségéhez vezettek. A legfőbb ok a kötelezettség már említett önérdekalapú magyarázatában és a modern, 21. századi kultúrák világképében keresendő. Fentebb rögzítettem, hogy a jognak való engedelmisségi kötelezettség abban az esetben igazolható, ha az tükrözi azon morális elveket, amelyek egy politikai közösség tagjait összefűzik, amelyek megeremtik a morális kapcsolatot a közösség tagjai között, illetve a közösség tagjai és az állam között. A környezet védelmére irányuló kötelezettségek morális alapja alkotmányokban deklarált, és az egészséges környezetre való emberi igény is létezik. A környezetvédelmi kötelezettségek tényleges érvényesülésének elmaradása azonban annak köszönhető, hogy a modern ember saját magát nem a természet részeként határozza meg, hanem attól függetlenül létező, azt uralni képes lényként. A modern ember világképe elszakadt a természetes világot működtető törvényszerűségektől, meggyőződése, hogy a természet értéke abban rejlik, hogy az kiaknázható, felhasználható az ember által meghatározott célok érdekében. A modern ember gondolkodását és viselkedését meghatározza, hogy a természet neki alárendelt, annak ő nem engedelmeskedik, hanem uralja.³³

Ehhez hozzátartozik az is, hogy a modern kultúrák intézményes, politikai és jogi rendszereinek működése erre a világnézetre épül, amely struktúrát az azt működtető hatalmi érdekek uralják. Ezen érdekek pedig a gazdasági növekedést, a minél nagyobb mennyiségű fogyasztást ösztönzik.³⁴ Ez a folyamat inkább erősödik, mintsem csökken, viszont a környezeti katasztrófák mélyebb okai között ez az emberi viselkedés- és gondolkodásforma szerepel az első helyen.

Fodor László A falu füstje című könyvében – álláspontom szerint – ennek az általános jelenségnek a hazai „kivetülését” jeleníti meg, amikor a hazai önkormányzatok

³² DUFF, Antony R.: A Criminal Law We Can Call Our Own. *Northwestern University Law Review*, 2017/6, 1492.

³³ BÁNYAI: i. m., 304.

³⁴ BÁNYAI: i. m., 299.

környezetjogi szabályozásának, a környezetvédelem állapotának valóságáról ír. A kutatás rámutat, hogy a környezet védelmének szempontjai azon településeken váltak hangsúlyossá, amelyekben a környezet védelmét valamilyen gazdasági érdek motiválta (például településmarketing, munkaerőhiány, idegenforgalmi célok). A fenntarthatóság azonban ezekben az esetekben sem az elsődleges cél, hiszen ezeket az érdekeket is felülírhatják valamely nagyvállalat befektetési érdekei. Ugyanez a kutatás mutat rá, hogy súlyosítja a helyzetet a környezetvédelmi kérdések átfogó szemléletének hiánya, a részleges ismeretek megléte, ami azzal a következménnyel jár, hogy ha a környezetvédelmi érdek más gazdasági érdekekkel ütközik, a környezetvédelmi érdek érvényesítése marad alul.³⁵

3. A természethez való kapcsolódás lehetséges helye a környezetjogi normáknak való engedelmség megalapozásában

Ahogy azt fentebb kifejtettem, az egészséges környezetre való emberi igény jogi jogosultságok és kötelezettségek formájában is megjelenik, a környezet súlyos szennyezése büntetőjogi következményeket is vonhat maga után. E normák ténylegesen azonban alig érvényesülnek, hatékonyságuk megkérdőjelezhető.³⁶ A büntetőjog alapvető, itt ki nem fejtett jogelméleti kérdéseinek egyike, hogy bizonyos magatartásokat milyen legitim indokkal nyilváníthatunk bűncselekménnyé. A büntetőjog meghatározó konceptuális alapja a kár fogalma. Kizárólag olyan magatartás tekinthető bűncselekménnyé, amely másnak kárt okoz. Ezért az egyik legfontosabb megválaszolandó elméleti kérdés, hogy mit tekinthetünk kárnak, amely a büntetőjogi felelősséget maga után vonhatja.

A magyar Büntető Törvénykönyv ezt a társadalomra veszélyesség fogalmán keresztül fejezi ki a 4. §-ban: „(1) Bűncselekmény az a szándékosan vagy – ha e törvény a gondatlan elkövetést is büntetni rendeli – gondatlanságból elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra, és amelyre e törvény büntetés kiszabását rendeli. (2) Társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely mások személyét vagy jogait, illetve Magyarország Alaptörvény szerinti társadalmi, gazdasági, állami rendjét sérti vagy veszélyezteti.”

A büntetőjogi szabályozásról is elmondható, hogy elsősorban az ember számára fontos érdekeket sértő vagy veszélyeztető cselekmények állnak a középpontjában. Azt a felfogást, amely szerint a jog és a jogalkotás középpontjában az ember és az ő igényeinek, érdekeinek kielégítése áll, *antropocentrizmusnak* nevezzük. Ez olyan gondolkodásformát jelent, amely szerint az ember érdekei, igényei elsődlegesek más élőlényekéhez képest. Ebben a kontextusban a környezet védelmére irányuló törekvések is (csak?) abból a szempontból fontosak, hogy az ember számára biztosítsák az egészséges környezetet, hogy az ember számára jöjjön létre élhető,

³⁵ FODOR László: *A falu füstje*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2019, 427–436. [FODOR (2019)].

³⁶ Például Zachar Zsolt elemzése a környezetkárosítás bűncselekményének érvényesüléséről Magyarországon. ZACHAR Zsolt: A környezetkárosítás-bűncselekmény kriminálstatistikai mutatói és az elkövetők szociálgeográfiai vizsgálata. *Belügyi Szemle*, 2020/1, 33–51. (DOI: 10.38146/BSZ.2020.1.2).

kényelmes környezet.³⁷ A környezet védelmének instrumentális értéke van, azaz annak alárendelt, hogy az emberi érdekek éppen mit kívánnak meg, hogy az emberi jólét elképzeléseibe hogyan illeszthető be.³⁸

A büntetőjogi dogmatika tehát elsősorban az ember által más embernek okozott kárra, sérelemre épül. *John Stuart Mill* 19. századi angol filozófus *A szabadságról* című könyvében arról értekezik, hogy az állam milyen elvek mentén igazolhatja az állami hatalom beavatkozását az egyének cselekvési autonómiájába (például azt, hogy az állam milyen magatartásokat kriminalizálhat és büntethet igazolható módon). Nézete szerint „az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni: mások sérelmének a megakadályozása”.³⁹ Ez az elv később a büntetőjogot érintő jogelméleti munkákban a „kár-elvként” ismert doktrína lett, amely meghatározta, hogy milyen jellegű sérelem/kár okozása esetén lehet igazolt az állami hatalom alkalmazása az egyénnel szemben.

Azóta a kár fogalma és maga az elv rendkívül vitatott problémává nőtte ki magát a jogelméleti szakirodalomban. A kár elvének úgynevezett nehéz eseteiként tárgyalja a szakirodalom azon magatartásokat, amelyek a kár szűk értelmezésébe nem férnek bele, tehát nem járnak fizikai sérelmekkel vagy jól megragadható vagyoni veszteséggel. Így tárgyalhatók azok az esetek, amelyekben az „elkövető” tettével kizárólag magának okoz kárt, vagy azok a magatartások, amelyekkel az elkövető elsősorban pszichikai, mentális sérelmeket idéz elő, illetve azok is, amelyek kizárólag a közérkölcst normáit sértik.⁴⁰ Utóbbi esetekben a büntetőjogi beavatkozás elvi határai elmosódnak, vitatottá válnak.

A környezeti büntetőjog megjelenése a kár fogalmának újabb dimenzióit nyitotta meg, a környezeti kár fogalma pedig szintén erősen vitatott fogalom az elméleti irodalomban, elsősorban azért is, mert a környezetet akár súlyosan szennyező társadalmi gyakorlatok jogszerű magatartásoknak minősülnek.⁴¹ *Rob White* például a környezeti kár fogalmát a társadalmi kár egyik alkategóriájaként értelmezi. Ez utóbbinak három fő sajátossága van. Az egyik az, hogy a társadalmi kár meggyökeresedett társadalmi struktúrákba épül, ezek működésének eredménye. Másfelől, a társadalmi kárt általában nem szándékos magatartások idézik elő (magyar dogmatikai kifejezéssel élve, nem egyenes szándékkal követik el őket), hanem mulasztások eredményei, vagy a társadalom tagjainak a szenvedéssel szembeni nagy fokú közömbösségének köszönhetőek. A harmadik jellemző, hogy ezek a károk előre láthatók és ezáltal megelőzhetőek lennének. A „társadalmi” kifejezés arra utal, hogy nem természeti katasztrófákhoz köthető károkról beszélünk, hanem emberi magatartások eredményeként állnak elő.⁴²

³⁷ Erről részletesen írt folyóiratunk jelen számában JAKKEL Barbara: A klímaváltozás emberi jogi megközelítése és az emberi jogok antropocentrizmusa. *Pro Futuro*, 2024/2. (DOI: 10.26521/profuturo/2024/2/15119) (a szerk.).

³⁸ WHITE: i. m., 7.

³⁹ MILL, John Stuart: *A szabadságról*. Budapest, Századvég Kiadó – Readers International, 18.

⁴⁰ FEINBERG, Joel: *Offense to Others. The Moral Limits of the Criminal Law*. Oxford, Oxford University Press, 1985. passim.

⁴¹ WHITE: i. m., 1.

⁴² WHITE: i. m., 1–2.

Mindezek a „kárfogalmak” tehát elsősorban az emberek közötti viszonyokra vonatkoznak, az emberi jólét szempontjából vizsgálják a büntetőjog elvi határait. Bűncselekménynek az a magatartás nyilvánítható, amely az emberi jólétet hátrányosan érinti.⁴³

Julesz Máté szintén utal rá, hogy „az ember a környezetvédelemben leginkább önmagát óvja-félti. A környezetre szüksége van, nélküle nem tud létezni. Ezért kell tehát a praktikus minimumra szorítani a környezet terhelését és igénybevételét. Ezért rendeli el a jogalkotó ember, hogy a közösség és annak tagjai kíméljék a humán létezéshez nélkülözhetetlen környezeti elemeket.”⁴⁴

Egy alternatív felfogás alapján azonban a természetes környezet épsége és egészsége nem abból a szempontból fontos, hogy az ember jólétét szolgálja, hanem önmagában vett értéke van. Ebben az összefüggésben az emberi gondolkodást azon elképzelésnek kellene uralnia, hogy az ember nem a természetes világtól független létező és azt uralni képes élőlény, hanem annak szerves része. Így az ember elgondolható olyan élőlényként, aki nem pusztán egy emberi közösség részeként rendelkezik jogokkal és tartozik kötelességekkel más emberek felé, hanem egy tágabb „közösség”, a természeti világ tagjaként az őt körülvevő környezet felé is kötelezettségekkel tartozik. Ezt másképpen öko-állampolgárságnak is nevezzük.⁴⁵ Az ebből a gondolkodásból levezethető büntetőjog-elméletet pedig zöld büntetőjognak vagy zöld kriminológiának nevezzük.⁴⁶

Ez a felfogás abból az elképzelésből fakad, hogy az ember maga is a természet részeként funkcionál élőlény. Létezése és jóléte, egészsége elválaszthatatlan az őt körülvevő természet és környezet egészségétől. Ha az ember képes ennek felismerésére, az a viselkedési formáiban is megjelenik, hatással lesz arra is, ahogyan éli az életét, és arra, ahogy elgondolja helyét a világban.⁴⁷ Létezik olyan elképzelés is, amely szerint ez természetes emberi képességet jelent, amelyben való részvételnek szociokulturális és evolúciós jelentősége, illetve hatása van.⁴⁸

Mindez teljes szemléletváltást idézne elő a jogi gondolkodásban, gyökeresen változtatná meg a jelenlegi intézményes struktúrákat, a dogmatikai összefüggéseket, akár a büntetőjogon belül is. Ugyanis – ahogy azt tapasztaljuk – a felszínes változtatások a jogi szövegekben, például az EU új környezeti büntetőjogi irányelve által eszközölt szövegponztosítási vagy a büntetések szigorító törekvések nem elégséges megoldások a környezetvédelem sikerességének eléréséhez. A modern jogrendszerek az igazságosság valamely koherens koncepciójára, az abból levezethető elvekre építik fel intézményes struktúráikat és a tartalmi céljaikat, szabályozásaikat. Az alkotmányok tartalmazzák ezen elveket. A környezetvédelmi igények és célok megvalósítása azonban a már meglévő morális elvek kiegészítését igényli. A szakirodalom az igazságosságnak ezt a dimenzióját ökoigazságosságnak nevezi.⁴⁹

⁴³ PETERSEN, Thomas Sobirk: *Why Criminalize? New Perspectives on Normative Principles of Criminalization*. Springer, 2020, 22. (DOI: 10.1007/978-3-030-34690-4).

⁴⁴ JULESZ: i. m., 592.

⁴⁵ WHITE: i. m., 6.

⁴⁶ Ennek megalapozása tulajdonképpen Rob White idézett könyve.

⁴⁷ MACDONALD, Douglas A.–FRIEDMAN, Harris L. et al.: Spirituality as a Scientific Construct: Testing Its Universality across Cultures and Languages. *PLOS One*, 2015/3, 4. (DOI: 10.1371/journal.pone.0117701).

⁴⁸ MACDONALD–FRIEDMAN et al.: i. m., 4.

⁴⁹ WHITE: i. m., 12.

Az ökoigazságosság nem pusztán az ember és ember közötti morális viszonyok „rendezését” jelenti, hanem az ember és más természeti létezők közötti kapcsolat elvi megalapozása a célja. Mivel az ember e tágabb, természeti „közösségnek” szerves része, létezése függ az őt körülvevő élőlények fennmaradásától. Az igazságosság elméleteinek számot kell adni arról is, hogy az ember mivel tartozik más élőlények irányába.⁵⁰ Ebben a felfogásban az igazságosság a bioszféra „jólétéért” felelős, és a jogosultságok az emberen kívül más élőlényeket is megilletnek. Itt a kár fogalma áll a fókuszban, amely összekapcsolódik az ökológiai kár fogalmával és az ember természetkárosító magatartásának sajátosságaival.⁵¹

Ez a megközelítés a büntetőjogi dogmatika számos elemének újragondolását ösztönzi: a kár jogelméleti fogalmán túl a büntetőjogi felelősség kérdéseinek (a jogi személyek büntetőjogi felelőssége újra célkeresztbe kerülhet), a passzív alany és az elkövető fogalmainak újraértelmezését teszi szükségessé.

Az engedelmesség problémájával a bűncselekménnyel okozott kár fogalma szoros kapcsolatban áll. A magyar büntetőjogi szabályozás alapvető célja a bűncselekmények elkövetésének megelőzése.⁵² A környezeti büntetőjogi szabályozás problematikus volta a klasszikus jogelméleti kérdéseket is újra felszínre hozza. Érdeemes ezért különbséget tenni a jog normativitásának igazolása és a jog tényleges érvényesülésének kérdése között. Amint láthattuk, a megelőzés céljának elérését nem garantálja sem a pusztán kényszer alkalmazása, sem az érdekalapú megközelítés, sem pedig az engedelmesség morális igazolása. Önmagában a pusztán kényszer és erő alkalmazásának kilátásba helyezése általánosságban sem igazolhatja a jognak való engedelmességet. Racionális erkölcsi megalapozás nélkül autonóm személyek engedelmességre kötelezése nem igazolható. A modern közösségek politikai moralitása azonban elsősorban az emberek közötti viszonyok rendezésére szolgál. Az érdekalapú megközelítés esetén pedig megfigyelhető, hogy azok az érdekek erősebbek, amelyek – a környezetkárosítás veszélyeinek tudatosítása esetén is – a környezetkárosító fogyasztói magatartásokat ösztönzik.

A kár-elv már eddig is vitatott tartalmában a környezeti kár fogalma további bizonytalanságot generál. A környezeti károk gyakran előre nem látható, hosszú távú, visszafordíthatatlan, országhatárokon túlnyúló következményeket idéznek elő. E károk előidézői elsősorban a globális piac működtetői, határokon átnyúló tevékenységeket űző vállalatok, amelyek büntetőjogi felelőssége a jelenlegi dogmatikai összefüggések keretében nehezen értelmezhető. A környezetet súlyosan terhelő tevékenységek, ahogy láttuk, gyakran jogszerűek.⁵³

Ezek az okok vezetnek – meglátásom szerint – a környezetkárosító magatartások esetén azon bizonytalanságokhoz, amelyek a környezeti károkozás és annak kriminalizációja körében felmerülnek. Abba a büntetőjogi dogmatikai keretbe, amely

⁵⁰ WHITE: i. m., 15.

⁵¹ WHITE: i. m., 14.

⁵² Btk. 79. § A büntetés célja a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más bűncselekményt kövessen el.

⁵³ NURSE, Angus: Green Criminology, Policing and Protecting the Environment. In: Gacek, James-Jochelson, Richard (szerk.): *Green Criminology and the Law*. Palgrave Macmillan, 2022, 41–42.

elsősorban az ember által embernek okozott károkra fókuszál,⁵⁴ bizonytalanságok nélkül nem építhetők be az olyan károkozó magatartások, amelyek közvetlenül nem az embernek okoznak kárt, hanem közvetett formában, gyakran hosszú távú hatások kifejtésével érintik az ember testi, lelki egészségét.

A környezeti büntetőjogi szabályozásnak való engedelmesség komolyan vétele az emberek közötti viszonyok morális megalapozásán túl (amelyet a modern büntetőjogi normák jelenleg tükröznek) az igazságosságnak olyan felfogását igényli, amelynek alapja egy további, külső kényszerrel el nem érhető, belülről táplálkozó elkötelezettség megléte. Ez pedig az, amit a tanulmányban fentebb említettem: az ökoigazságosság alapja az embernek a természet részeként való meghatározása, az az elgondolás, hogy az ember – a természet jóllététől való függése nyomán – kötelezettségekkel tartozik a környezetéért és a benne élőkért. Ameddig azonban ezt a felismerést az ember gazdasági és más érdekei felülmúlják, a jogi szabályozás sem válik hatékonnyá.

4. Összefoglalás

Írásom elsősorban problémafelvetési céllal fogalmazódott meg, így nem tartalmaz *de lege ferenda* javaslatokat a jövőbeni jogalkotási, jogalkalmazói munka segítéséhez, illetve a környezeti büntetőjog dogmatikai alapjait sem tárja fel. E célok megvalósítása további tanulmányokra marad. A büntetőjog azonban, amelynek megalapozását és hatékonyságát tárgyalni igyekezett, rendkívül gazdag tárházát nyújtja a jogelméleti vizsgálódásoknak.

Álláspontom szerint általánosságban azon jogelméleti elemzések meggyőzőek a jog és konkrétan a büntetőjog természetére vonatkozóan, amelyek a jog érvényességének és a neki való engedelmességi kötelezettségnek a magyarázatát a jogot igazoló erkölcsi elvek háttérében végzik el. Ezek az elméletek a jogi érvényesség és engedelmességi kötelezettség igazolását, az egyes közösségek politikai morálitásának feltárásával a fennálló intézmények, jogok és kötelezettségek legjobb magyarázatát tűzik ki célként.⁵⁵

A környezetjogi szabályozás (beleértve a környezeti büntetőjogot is) meglátásom szerint újabb problémakört emel be a jog természetére vonatkozó jogelméleti vizsgálódásokba. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a jelenlegi hazai vagy nemzetközi környezetvédelem jogi eszközei rendre kudarcot vallanak. A szabályozás felszíni megoldásai (a szövegezés pontosítása, a büntetések szigorítása) nem tűnnek elégséges megoldásnak. Ezért mélyebb elemzésekbe szükséges bocsátkozni, olyan morális alapoknak a feltárását és értelmezését kell elvégezni, amelyek túllépnek a politikai morálitásra, az emberek közötti viszonyok rendezésén, és az embernek a természethez való viszonyát tisztázzák. Az igazságosságnak ezt

⁵⁴ LYNCH, Michael J.–STRETESKY, Paul B.: *Exploring Green Criminology. Toward a Green Criminological Revolution*. London, New York, Routledge, 2016, 4.

⁵⁵ Például a jog általános elméletét illetően Ronald Dworkin, vagy a büntetőjogra vonatkozóan R. A. Duff munkássága.

a felfogását a szakirodalom ökoigazságosságnak nevezi, a zöld büntetőjog pedig az igazságosság e felfogásának elemzését nyújtja, amely kiterjed a büntetőjog alapvető fogalmi összefüggéseire. Az ökoigazságosság alapja azonban az, hogy az ember újra képes legyen magára a természet egy elemeként tekinteni, és felismerni, hogy jólléte elválaszthatatlan az őt körülvevő természet jóllététől. Ameddig ez várat magára, addig a környezetjogi szabályozástól sem várható eredmény a környezet hatékony védelmében. Tehát nem elegendő a morális alapok elismerése, a környezetjogi szabályozás morális igazolása (például az egészséges környezethez való jog alkotmányokban való rögzítése). A környezetjogi hatékonyság növelése tényleges szemléletmódváltást követel meg, amelynek kialakulása túlmutat a jogi szabályozás kapacitásán. „A fenntarthatóság (környezet-)tudatos helyi közösséget feltételez, amelyik kezdeményező, törekszik a demokratikus értékek érvényesítésére. Egy olyan közösségben (társadalomban), amely a természeti erőforrások anyagi értékén, közvetlenül neki nyújtott ökoszisztéma-szolgáltatásain túlmenően felismeri és elfogadja azt is, hogy e kincseket önmagukért [...] is védelemben kell részesíteni...”⁵⁶

⁵⁶ FODOR (2019): i. m., 437.